

FELSEFE DÜNYASI

2012/1 Sayı: 55 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Yard. Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 20 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

İBN SİNA MANTIĞINDA BURHANÎ BİLİMLERİN KONU, İLKE VE SORUNLARI

Yusuf DAŞDEMİR*

Giriş

Mantığı ilk defa sistematik bir disiplin haline getiren Aristoteles (ö. MÖ. 322), mantıksal formel düşünüşün¹ ilke ve şartlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Bununla beraber o, kıyasın uygulama sahası diyebileceğimiz ‘beş sanat’ ile mantığın informel yönünü de en az formel yönü kadar, hatta belki daha fazla önemsemiş ve incelemiştir.² Bu anlamda Aristoteles, formel mantığın olduğu kadar informel-içeriksel mantığın da öncüsü³ ve ilk meta-bilgi kuramcısı⁴ olarak görülebilir.

Mantığın informel yönüne verilen bu ağırlık, tercüme yoluyla İslam dünyasına aktarıldığı zaman İslam mantıkçıları tarafından kaleme alınan eserlerde de muhafaza edilmiştir. Nitekim mantığın konularını önem bakımından sıra-

* Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. dasdemir81@hotmail.com

- 1 İlk dönemlerden itibaren mantıkçılar önerme ve çıkarımların içerik ve formu arasında ayrım yaparlar. Buna göre, önermenin içeriği, nesnesine uygunluğu ya da uygunsuzluğudur. Bu itibarla önerme, konusuna uygunsuzsa doğru, değilse yanlış olur. Önermenin formu ise, bu doğruluk ve yanlışlığın ötesinde, önermenin taşıdığı şekil ya da kalıptır (Bkz. Doğan Özlem, *Mantık*, 9. Bs., İnkılap Yay., İst., 2007, s. 34.) . Örnek vermek gerekirse, “Bütün insanlar ölümlüdür.” önermesinin anlam ve doğruluk değeri ile birlikte düşünülmesi onun içeriğini; bu içerikten soyutlanarak sözgelimi “Bütün A’lar B’dir.” gibi soyut genelliği ile düşünülmesi ise formunu gösterir. Dolayısıyla çıkarımlarda önermelerin formunu dikkate alan bir mantık *formel*, içeriğini dikkate alan ise *informel* ya da *içeriksel mantık* diye isimlendirilir.
- 2 Aristoteles’in mantık külliyâtı olarak sonradan tertip edilen *Organon*’u oluşturan kitaplara baktığımızda –Porphyrios’un *İsagoji*’sini dışta bırakmak kaydıyla– ilk üçünün, yani *Kategoriler*, *Önerme* ve *Birinci Analitikler*’in akılyürütmenin sadece formuyla ilgilenmesine karşın, diğer beş kitabın –ki bunlar sırasıyla beş sanatı oluştururlar– yani *İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Sofistik Çürütmeler*, *Retorik* ve *Poetika*’nın akılyürütmenin içeriksel yönüyle ilgili olduğu görülmektedir. Bunun da Aristoteles’in mantık anlayışında informel yönün ne denli önemli bir yer işgal ettiğini göstermesi bakımından önemli olduğu söylenebilir. Aristoteles mantığının formelliği ile ilgili tartışmalar için bkz. İsmail Köz, “Aristo Mantığında Formalizm Tartışması”, *Felsefe Dünyası*, (34), 2001, ss. 36-60.
- 3 Cafer Sadık Yaran, *İnformel Mantık*, Rağbet Yay., İst., 2011, s. 26.
- 4 Saffet Babür, “İkinci Çözümlemeler ya da İlk Bilgi Kuramı Kitabı”, *İkinci Çözümlemeler*, Aristoteles, (Çev. Ali Houshiary), Yapı-Kredi Yay., İst., 2005, s. 5.

larken Fârâbî(ö. 950)'nin, burhanı merkeze aldığı, öncekileri yani formel mantığa ilişkin kitapları, ona bir hazırlık ve bir giriş olarak değerlendirdiği görülmektedir.⁵ Aynı şekilde İbn Sina(ö. 1037)'nin da burhan başta olmak üzere beş sanata verdiği önem, eserleri incelendiğinde kolayca anlaşılabilir. ⁶ Dolayısıyla bu dönemde mantık çalışmalarının odağında burhan sanatının bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Burhan, zorunlu ve kesin bilgi ifade eden önermelerden kurulan kıyastır ve yöntem olarak burhanî kıyasları kullanan bilimlere 'burhanî bilimler' denir. Bu çalışmada, burhanî bilimlerin temellerini oluşturan üç kavramın (konu, ilke ve sorun) İbn Sina tarafından nasıl tanımlandığı, ne şekilde sınıflandırıldığı ve önem bakımından nasıl konumlandırıldığı ele alınacaktır. İbn Sina'nın başta *İkinci Analitikler* olmak üzere, *İşaretler ve Tembihler* ve *Necât* gibi eserleri çalışmanın temel kaynakları durumundadır ve bu eserlerde konuya ışık tutan bölümler yer yer karşılaştırılarak izah edilecektir. Ayrıca *İkinci Çözümlemeler*'ine sık sık referansta bulunarak Aristoteles ile İbn Sina felsefeleri arasındaki benzerlik ve farkların, dahası İbn Sina'nın düşünsel kaynaklarının tespit edilmesine çalışılacaktır.

İbn Sina'nın, İslam dünyasında, mantık ve felsefenin de ötesinde bütün entelektüel hayatı derinden etkilediği bir gerçektir. Onun, bilimlerin temellerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi ve kaynaklarının açıklığa kavuşturulmasının, gerek İbn Sina felsefesinin, gerekse bu görüşler çerçevesinde tanımlanan bilim dallarının yapısının anlaşılması noktasında faydalı olacağı düşünülmektedir.

Konuyu incelemeye geçmeden önce, sıkça kullanılan bazı temel kavramlara açıklık getirmek faydalı olacaktır. Bu anlamda ilk olarak burhan hakkında bilgi verilebilir. Aristoteles'in "zorunlu öncüllerden oluşan tasım"⁷ olarak tanımladığı burhan, Fârâbî'ye göre, zorunlu bir kesinlikle yakinî bilgi ifade eden öncüllerden kurulan kıyastır.⁸ Benzer şekilde İbn Sina'nın da öncüllere ağırlık vererek

5 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, (Çev. Ahmet Arslan), Vadi Yay., Ankara, 1999, s. 68.

6 Fârâbî ve İbn Sina gibi ilk dönem İslam mantıkçıları tarafından bu denli önemsenen burhan, sonraki dönemlerde bu önem ve konumunu yitirmiş görünmektedir. Bu dönemin mantık anlayışını yansıtan en önemli eserler olarak görebileceğimiz Ebherî'nin *İsagoji*'si ve Kazvinî'nin *Şemsîyye*'sinde beş sanatın oldukça muhtasar bir şekilde incelendiği ve burhandan ziyade kıyasın merkeze alındığı dikkati çekmektedir. Nitekim İbn Haldun da *Mukaddime*'sinde, beş sanatın bu şekilde ihmal edilmesini eleştirmektedir. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), MEB Yay., İst., 1986, s. 598. Mantığın formel tarafının öncelenmesi şeklinde ortaya çıkan bu değişimin İslam mantık tarihinin en önemli dönüşümlerinden biri olduğu hakkında bkz. Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic 900-1900*, Brill, Leiden & Boston, 2010, s. 9.

7 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 4, 73a 24-25.

8 Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, (Çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Klasik Yay., İst., 2008, s. 7.

burhanı, “yakini öncüllerden kurulan kıyas”⁹ veya “kabulü zorunlu öncüllerden yapılan kıyas”¹⁰ olarak tanımladığı görülmektedir. Bütün bu tanımlarda, burhanın ayırt edici vasfı, yakın yani kesin ve zorunlu bilgi ifade eden öncüllerden kurulu olmasıdır. Yakın ise İbn Sina’ya göre, belli bir konu hakkında “Şu şöyledir.” diye inanılması ve buna bilfiil ya da fiile yakın bir kuvve ile ikinci bir inancın da eşlik etmesidir. Bu ikinci inanç, birincinin zorunlu olup değişmesinin mümkün olmadığı inancıdır. Bu ikinci inanç olmaksızın elde edilen bilgi yakın ifade etmez.¹¹

Aristoteles ve İslam mantıkçıları burhanı öncelikle iki kısma ayırırlar¹²: Neden ve varlık burhanı. Neden burhanı, İbn Sina’ya göre, sonucun iki teriminin, yani büyük ve küçük terimlerin sadece zihinde bir araya gelmesinin ve yine sonucun tasdik edilmesinin nedenini vermekle kalmayıp, bununla birlikte sonucun iki teriminin varlıkta bir araya gelmesinin nedenini de veren burhandır. Böylece bu şeyin kendinde yani zihin-dışı dünyada niçin böyle olduğunu da biliriz. Demek ki bu tür burhanda ortaterim¹³ hem sonucu tasdik etmenin hem de sonucun varlığının nedenidir, çünkü o büyükterimin nedenidir. Ortaterimin, büyükterimin nedeni olması mutlak anlamda olabilir. Örneğin, “Bu oduna ateş dokundu. Ateşin dokunduğu her şey yanar. O halde bu odun da yanar.”¹⁴ şeklindeki bir kıyasta, ortaterim (ateşin dokunması), büyükterimin (yanma) mutlak anlamda nedenidir. Ancak ortaterim, sadece büyükterimin küçükterimde bulunmasının nedeni de olabilir. Örneğin, öncülleri “Bütün ikizkenarlar (*mütesâvi s-sâkayn*) üçgendir” ve “Her üçgenin de iç açıları iki dik açığa eşittir.”¹⁵ olan bir kıyasta, ortaterim (üçgen), sadece büyükterimin (açıları iki dik açığa eşit olma) küçükterimde (ikizkenar) bulunmasının nedenidir, çünkü açıların iki dik açığa eşit olması önce üçgene, sonra onun aracılığıyla ikizkenara yüklenir.

Varlık burhanı ise, sonucun iki teriminin zihinde ve tasdikte bir araya gelme nedenini verir ve bu sözün neden tasdik edilmesi gerektiğini gösterir. Fakat bu şeyin kendinde neden böyle olduğunu vermez. Çünkü bunda ortaterim, bü-

9 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, (Tak.: Macid Fahri), Dâru'l-Âfâkı'l-Cedide, Beyrut, 1985, s. 102.

10 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, (Çev. Ali Durusoy vd.), Litera Yay., İst., 2005, s. 70.

11 İbn Sina, *Kitâbu's-Şifâ İkinci Analitikler*, (Çev. Ömer Türker), Litera Yay., İst., 2006, s. 1.

12 Aristoteles'in varlık-neden burhanı ayrımı için bkz. *İkinci Çözümlemeler* I 13, 78a 23.

13 Kıyas iki öncül ile bir sonuç önermesinden ve bu önermeleri oluşturan üç terimden meydana gelir. Bu terimlerden biri her iki öncülde de tekrar ederken sonuçta yer almaz. Bu terim, önermeler ve terimler arasında ilişki kurulmasını sağlayan ortaterimdir. Diğer iki terimden sonucun konusu olana küçükterim, sonucun yüklemi olana ise büyükterim denir.

14 İbn Sina, *Uyûnu'l-Hikme*, (Tah. Abdurrahman Bedevi), 2. Bs., Daru'l-Kalem, Beyrut, 1980, s. 11.

15 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, s. 103. İbn Sina bu kıyasın sonucunu zikretmiyor, ancak öncüllere bakılırsa, sonucun “O halde, bütün ikizkenarların açıları iki dik açığa eşittir.” şeklinde olacağı anlaşılıyor.

yükterimin ne mutlak anlamda varlığının ne de küçükterime yüklenmesinin nedenidir. “Bu hummalıya ağır hastalığında koyu beyaz bir idrar ilişmiştir. Bunun iliştiği her hastanın beyin menenjiti olmasından korkulur. O halde, bu hastanın beyin menenjiti olmasından korkulur.” şeklindeki bir kıyas varlık burhanına örnek verilebilir. Varlık burhanının ‘*delil*’ adı verilen bir türü vardır ki, bu, İbn Sina’ya göre, ortaterimin varlıkta, büyükterimin küçükterimde bulunmasının nedenlisi (*ma’lül*) olduğu burhanlardır. “Bu odun yanıyor. Yanan herşeye sıcak bir şey dokunmuştur. O halde, ona sıcak bir şey dokunmuştur.” kıyası gibi.¹⁶ Dikkat edilirse bu son kıyasta, ortaterim (yanma), büyükterimin (sıcak bir şeyin dokunması) küçükterimde (bu odun) bulunmasının bir nedenlisi ve sonucudur. Zira sıcak bir şey ile temas etme durumu odunda gerçekleştiği zaman yanma olayı meydana gelir.

İbn Sina’nın en önemli şârihlerinden biri olan Nasîreddin Tûsî (ö.: 1274)’ye göre, bu iki burhan çeşidinden üstün ve ‘burhan’ adına daha layık olan, neden burhanıdır. Çünkü neden burhanı, hem zihindeki hem de varlıktaki nedeni verir. Dolayısıyla onun öncülleri, gerek akıl ve gerekse varlıkta sonuçtan öncedir.¹⁷

Burhanı bu şekilde tanımlayan ve kısımlara ayıran İbn Sina, burhana dayanan ve onu kullanan ilimlerin üç esas üzerine bina edildiğini ifade etmektedir: Konu (*mevzûât*), ilke (*mebâdi*) ve sorunlar (*mesâil*).¹⁸ İlkeler, o bilimin kendilerinden kanıtlandığı ve o bilimde kanıtlanamayan öncüllerdir. Konu, bilimin, hallerini ve zatî arazlarını incelediği şeylerdir. Sorunlar ise doğrulukları kuşkulu olup durumları o bilimde aydınlatılan önermelerdir. Kısaca söylemek gerekirse, burhan ilkelerden, konular hakkında ve sorunlar için yapılır.¹⁹ Bunlar içerisinde konu, İslam mantıkçılarınca bir bilim dalının zatî ayrımı olarak görülür ve bilimlerin birbirinden konuları itibarıyla ayrıştığı belirtilir. Buna göre, ancak bilinmesi ve incelenmesi mümkün olan bir konunun varlığı ortaya çıktığında, onu inceleyecek bir ilmin ihdas edilmesi ihtiyacı hissedilir.²⁰ Dolayısıyla burhanî bilimlerin unsurlarını incelemeye konudan başlamanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

16 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, s. 103; İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 28-29.

17 Ebu Ali İbn Sina ve Nasîreddin et-Tûsî, *el-İşârât ve'l-Tenbihât mea Şerh-i Nasîreddin et-Tûsî I*, (Tah. Süleyman Dünya), Daru'l-Maarif, Kahire, 1971, s. 486.

18 Doğrudan Aristoteles’in *İkinci Çözümlemeler* I 9, 76b 13-16’daki ifadelerinden alınan bu bilim anlayışı İslam dünyasında oldukça etkili olmuş ve tasavvuftan fıkha hemen her bilim dalı kendini bu çerçevede tanımlama yoluna gitmiştir. Örneğin bkz. Sadreddin el-Konevî, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücut*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, s. 13 vd.; Molla Şemseddin b. Muhammed el-Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi' fi Usûlü'ş-Şerâi'*, Şeyh Yahya Efendi Mat., İst., 1289, s. 4 vd.

19 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, s. 103; *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 102.

20 Fenârî, *İsagoji Şerhi Fenârî*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Mat., Dersaadet, 1322, s. 4; İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic*, Hukuk Mat., Dersaadet, 1329, s. 3.

1. Burhanî Bilimlerde Konular

İbn Sina'ya göre, her bir bilim dalı, birbiriyle ilişkili birtakım şey veya şeyleri kendine konu edinir ve bunların hallerini, yani zatî arazlarını araştırır. Örneğin büyüklükler, geometrinin; sayı ise aritmetiğin konusudur.²¹ İbn Sina'nın bu tanımında 'şey veya şeyler' demesinden de anlaşıldığı üzere, bir bilim dalının bir tek konusu olabildiği gibi, birden fazla konusunun bulunması da mümkündür. Bilim dalının birden fazla konusu olduğu zaman, bunları birleştiren bir ortak paydanın bulunması gereklidir. Bu ortak payda ise farklı şekillerde olur. İlk olarak, konular cinste ortak yani cinsdeş olabilir. Mesela, çizgi, yüzey ve cisim cinsdeştir, çünkü üçü de büyüklük (*miktâr*) cinsinin altında yer alır. İkincisi, konular, aralarındaki sürekli bir ilişki açısından ortak olabilir. Örneğin, nokta, çizgi, yüzey ve cisim aralarındaki ilişki yönünden ortaktır, çünkü bunlardan birincisinin ikinciyle olan ilişkisi, ikincinin üçüncüyle ve üçüncünün dördüncüyle olan ilişkisi ile aynı tarzdadır. Üçüncüsü, tıp biliminin konularının, yani unsurlar, mizaçlar, karışımlar, organlar, kuvveler ve fiillerin ortaklığı gibi, aynı gayede ortak olmalarıdır. Bunlar tek bir konunun parçaları olarak değil de tıbbın konuları olarak alındıklarında, sağlığa olan nispetleri aynıdır. Dördüncüsü ise, kelimelerin konuları gibi, tek bir ilkedeki ortak olmalarıdır. Çünkü kelamın konuları, tek bir ilkeye nispette ortaktırlar. Bu da ya şeriate itaatle ya da Tanrıyla ilişkili olmalarıdır.²²

Diğer yandan konuları bakımından bilimler, İbn Sina'ya göre, tikel ya da tümel olurlar. Bir ilmin tikel olması, kendisi için belli bir konu tayin ederek, o konunun zatî arazlarını araştırmasıdır. İlmin tümel olması ise, ilmin mutlak anlamda varlığı konu edinmesi ve var olması bakımından varlığa ilişkin arazları araştırması demektir. İlimlerin belli konular ile sınırlandırılması kaçınılmazdır. Aksi takdirde her ilim, bir diğerine karışır ve inceleme özel bir konuda değil mutlak anlamda varlık üzerine olur. Bu durumda ise bütün tikel bilim dalları bir tek tümel bilim haline gelir ve bilimsel alanlar birbirinden ayrıştırılamaz. Sözgelimi, aritmetik başlı başına bir bilimdir, çünkü 'sayı'yı kendine konu edinmiştir. Dolayısıyla aritmetikçi, sadece sayı olması bakımından sayıya ilişkinleri inceler.²³ Tümel bilimlere ise, metafizik, cedel ve safsata örnek verilebilir.²⁴

Ayrıca İbn Sina, konularının bazı yönlerden ortak veya farklı olması bakımından da bilimleri sınıflandırmaktadır. Buna göre, geometri ve aritmetik gibi bazı ilimler konu bakımından birbirinden tamamen ayrıdır, hiçbir konuda ortak-

21 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, (Çev. Ali Durusoy vd.), Litera Yay., İst., 2005, s. 72.

22 İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 104.

23 İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 79-80.

24 İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 112.

lıkları yoktur. Bir şekilde konu ortaklığı bulunan ilimler arasındaki farklı ilişkiler ise şu şekilde tasnif edilebilir:

1. İki bilim dalının konuları arasında cins-tür ilişkisi, yahut benzeri tarzda bir genel-özel ilişkisi olabilir. Bunun da iki şekli vardır:
 - 1.1. İki konudan biri, cins gibi diğerinden daha genel ve öteki ise tür ya da türe özgü arazlar gibi daha özel olabilir. Genelliği cinsin tür için genelliği tarzında olana, cisimli şeyler olması bakımından konileri veya ölçülerden olmaları bakımından cisimlileri inceleyen bilimler örnek verilebilir. Genelliği türün arazına göre cinsin genelliği tarzında olana ise doğa biliminin konusu ile musikinin konusu örnek gösterilebilir. Çünkü musikinin konusu, doğa biliminin konusundan bir türün ilişenidir. İbn Sina, bu kısmı da iki alt bölüme ayırmaktadır:
 - 1.1.1. Birinci bölümde, görece daha özel olan konu genel olana, bunun bilgisi de genelin bilgisine katılmakta, onun içinde incelenmektedir. Böylece daha özelin incelenmesi, daha genelin incelenmesinin bir parçası olmaktadır. Şöyle ki, daha özel olan konu, zatî ayrımları sebebiyle daha özel hâle gelmiş, bir tür (nev'i) haline gelmiştir ve bu bakımından zatî arazları incelenmektedir. Dolayısıyla bilimsel inceleme, bu türün herhangi bir özelliğine veya hâline özgü değildir. Aksine bu bilim dalı, mutlak olarak bu türün tamamını inceler. Bu duruma geometri açısından koniler örnek verilebilir. Böylece daha özel konuyu inceleyen bilim dalı, daha genel konuyu inceleyen bilimin bir parçası olmaktadır.
 - 1.1.2. Bu bölümde yer alan özel konu, genel olandan ayrı düşünülür ve bunun incelenmesi genel olanı incelemenin bir parçası değil, ancak altına giren bir bilimdir. Başka bir deyişle, burada daha özel olan konuyu inceleyen bilim dalı, daha genel olanı inceleyenden ayrılır ve onun bir alt dalı olarak görülür. Şöyle ki, bu tür bilimlerde, bir bilimin daha özel olan konuyu incelemesi –her ne kadar özel olan bu konu kurucu bir ayrımla daha özel olmuşsa da– mutlak olarak bu kurucu ayırım ve türlüğü yönünden ona ilişenler bakımından değil, aksine bu kurucu ayırımı izleyen ilişenler ve ayırımın eklentilerinin bir kısmı bakımındandır. Bunun örneği, tıbbın insan bedenini incelemesidir. Bu inceleme, yalnızca insanın sağlıklı ve hasta olması yönündendir. Dolayısıyla tıp, doğa biliminin bir parçası olmaktan çok onun altına konmuş bir ilim, yani bir alt-disiplindir.
 - 1.2. İki ilmin konularından birinin diğerine genelliği, 'mevcut' ve 'bir'in diğer konulara göre olan genelliği tarzında olabilir. Bu türden konular içerisinde daha özel olanların genel olanın bir parçası olarak görülmesi doğru değildir. Çünkü 'mevcut' ve 'bir', herhangi bir anlamda kendilerinden daha özel

olan konuların özsel bir unsuru değildir. Dolayısıyla ne genel özelin tanımında alınır, ne de tersi olur. Aksine ‘mevcut’ ve ‘bir’ bütün diğer konuları kuşattığından, diğer bilimlerin, ‘mevcut’ ve ‘bir’i inceleyen bilimin altında bir alt-disiplin olarak görülmesi gerekir. Ayrıca ‘mevcut’ ve ‘bir’den daha genel bir konu olmadığından, bunları inceleyen bilimin, başka bir bilim dalının altında yer alması mümkün değildir.

2. Bazı durumlarda bilimlerin konuları arasında bazı ortak hususlar yanında farklı bazı noktalar da bulunabilir. Bu kısma tıp ile ahlak arasındaki ilişki örnek gösterilebilir. Şöyle ki, bu iki disiplin, canlı olması yönünden insan nefsinin yetilerini inceleme açısından ortaktır. Fakat tıp, insan bedenini ve organlarını incelemek, ahlak ise düşünen nefsi ve onun pratik güçlerini incelemek açısından diğerinden ayrılır.²⁵

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere konu, bilim dallarının birbirinden ayrılmasını sağlayan temel faktördür ve bilimlerin özsel ve genel olması bakımından birbirleri ile çok farklı ilişkiler içerisinde bulunabilmektedir. Burada İbn Sina’nın, en üstte en genel bilim dalı olarak metafiziğin yer aldığı ve diğer bilimlerin genel olandan özel olana doğru yerleştirildiği bir bilimler hiyerarşisi tasarladığı açıkça görülmektedir. Böylece metafiziğin ilk felsefe ve en üstün bilim olması bu açıdan da temellendirilmiş olmaktadır. Konusu genel olan bilim dalının, daha özel olanlardan üstün olduğuna ilişkin diğer temellendirme de ilkel konusunda görülmektedir.

2. Burhanî Bilimlerde İlkeler

Burhanî bilimlerin bir esası olarak ilke, Aristoteles tarafından “burhanın kendisinden çıktığı öncüller” olarak tanımlanır.²⁶ Tanımı biraz daha geliştirerek ifade eden İbn Sina’ya göre ise ilkeler, o sanatın kendileri vasıtasıyla kanıtlandığı ve kendiliğinden açık veya ancak daha yüksek bir bilimde kanıtlanabilecek kadar yüksek olması yahut da ancak daha aşağıdaki bir bilimde kanıtlanabilecek kadar

25 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 109-112. *İkinci Analitikler*’de meseleyi bu şekilde ortaya koyan İbn Sina, *Necât, İşaretler ve Tembihler* gibi diğer mantık kitaplarında da aynı tasnifi çok küçük bazı farklılıklarla ve daha az ayrıntılı olarak tekrar etmektedir. Bu farklılıklardan biri, *Necât*’ta konuları birbirinden tamamen ayrı olan ilimleri de iki kısma ayırmış olmasıdır. Buna göre, birinci kısma giren bilimler, cinsdeş konulara sahip olan bilimlerdir. Sözelimi, yukarıda örnek verdiğimiz geometri ve aritmetiğin konuları, yani sayı ve ölçü cinsdeşdir, çünkü ikisi de niceliğin türü durumundadır. İkinci kısma giren bilimler ise, konuları cins açısından dahi ortak olmayan bilimlerdir. Bunun da örneği, aritmetik ve doğa bilimidir, çünkü bunların konularının cins birliği yoktur. Bkz. Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu’n-Necât*, s. 109. Ayrıca bkz. İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, ss. 72-73.

26 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 9, 76b 14-15.

basit olması nedeniyle –ki bu azdır– o bilimde kanıtlanmayan öncüllerdir.²⁷ İbn Sina “*burhanın ilkesi*” ifadesinin iki farklı anlamda kullanıldığına da dikkat çekerek bunları şöyle izah eder:

“Birincisi, mutlak olarak bilgi bakımından ‘burhanın ilkesi’ denilmesidir. İkincisi ise herhangi bir ilim bakımından ‘burhanın ilkesi’ denilmesidir. Mutlak olarak bilgi bakımından burhanın ilkesi, mutlak olarak orta terimsiz bir öncüdür. Yani bu ilkenin yüklemine konusuna olan olumlu veya olumsuz nispetinin açıklanması, bir orta terime bağlı değildir. Bu nedenle başka bir öncül ondan daha önce veya onun önünde olamaz. Herhangi bir ilim bakımından burhanın ilkesinin kendinde bir orta terim sahibi olması mümkündür. Fakat bu ilke, o ilimde bir kabul olarak vaz edilir (hipotez) ve ilkenin o ilimdeki mertebesinde herhangi bir orta terimi bulunmaz. Aksine ilkenin orta terimi ya o ilimden önceki veya onun beraberindeki bir ilimdedir, ya da o ilimde o mertebeden sonradır.”²⁸

İlke kavramının tanımı ve sınırları konusundaki bu bilgilerin ardından şimdi, bilimlerde ilkelere, özellikle de İbn Sina’nın ifadeleriyle, “mutlak olarak bilgi bakımından burhanın ilkesi”ne duyulan gereklilik üzerinde durmak yerinde olacaktır. Şöyle ki, Aristoteles *İkinci Çözümlemeler*’de, (1) Hiçbir bilginin burhanî yolla elde edilemeyeceği ve (2) burhanın ancak dögüsel yolla mümkün olabileceği, dolayısıyla aslında her türlü iddiaya bir burhan getirilebileceği şeklindeki iki yanlış burhan anlayışını çürütmeye çalışmaktadır.²⁹ Bunlardan konumuz asıl ilgilendiren ikincisi, yani burhanın ancak dögüsel olabileceği iddiası, Aristoteles’e göre yanlıştır. Zira burhanın, kendileri kanıtlanamayan birtakım doğrudan öncüllerinin olması zorunludur. Çünkü;

1. Burhanın dögüsel olduğu kabul edildiği takdirde, kısır dögü ortaya çıkar ve her şey, kanıtlanması yine kendisine bağlı olan şeylerle kanıtlanmak zorunda kalır. Bu da bir önermenin kanıtlanmadan önce kanıtlanmış olmasını gerektirir ki, bu saçmadır.
2. Burhanın dögüsel olduğunu söyleyenler aslında “Bir nesne varsa, o nesne vardır.” demekten başka bir şey söylemiyorlar. Çünkü örneğin, “A varsa B’nin olması zorunlu” ve “B varsa C’nin olması zorunlu” ise, A varsa C zorunlu olarak var olacaktır. Şu halde A var iken B’nin olması, B var iken A’nın olması zorunlu ise (çünkü dögüsellik böyle kuruluyordu), C’nin

27 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 102.

28 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 57.

29 Bu savlardan birincisinin, Kinik okulun kurucusu sayılan Antisthenes (ö.: MÖ. 365)’e ve ikincisinin matematikçi Xenocrates (ö.: MÖ. 314)’e ait olduğuyla ilgili bkz. W.D. Ross, *Aristotle’s Prior and Posterior Analytics*, Oxford University Press, London, 1957, ss. 513-514.

yerine A konulabilir. Bu durumda ise ‘B varsa A var’ demek ‘B varsa C var’ demektir. Bu da ‘A varsa C var’ demeye gelir, çünkü A ile C aynıdır. Dolayısıyla burhanın dögüsel olduğunu savunanların, ‘A varsa A var’ demekten başka hiçbir şey söylemedikleri ortaya çıkmaktadır.

3. Ayrıca dögüsel burhanın, nesneye özgü özellikler gibi birbirlerine karşılıklı yüklenen terimler dışında kullanılması mümkün değildir. Demek ki, karşılıklı olarak yüklenemeyen terimler dögüsel olarak kanıtlanamazlar. Karşılıklı yüklenebilen terimler ise oldukça azdır. O halde, her şeyin dögüsel bir şekilde kanıtlanabileceğini söylemenin boş ve imkansız olduğu açıkça görülmektedir.³⁰

İbn Sina’nın konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında, onun, Aristoteles’in, dögüsel burhana yönelik eleştirilerini olduğu gibi naklettiği³¹ ve aynen onun gibi burhanın, kanıtlanamaz birtakım öncüllere dayanması gerektiğini düşündüğü görülmektedir. Ona göre, her öğretme ve öğrenme önceki bir bilgiyle olursa ve sonra da her bilgi bir öğretme ve öğrenmeyle olursa, durum sonsuza dek gider ve dolayısıyla öğretme ve öğrenme mümkün olmaz. Dolayısıyla herhangi bir aracı olmaksızın tasavvur veya tasdik edilen şeylerin olması kaçınılmazdır. Başka bir deyişle, her bilgi burhanla elde edilemez ve bir kısım tasavvur ve tasdikler herhangi bir aracı olmaksızın kendiliğinden bilinir. Bunlar çözümlemede en sonda bulunan ve burhanın sonunda varıp dayandığı ilkelerdir.³² O halde, burhanın ilkelerinin sonsuzca geriye gitmesi teselsüle yol açmaktadır ve sonsuzun katedilmesi ve bilgisinin elde edilmesi de mümkün değildir. Dolayısıyla gerek mutlak anlamda bilgiye ilişkin olsun, gerekse de belli bir bilim dalı için olsun, kanıtlamaya konu olmayan bazı ilkelerin bulunması kaçınılmazdır.

İbn Sina’nın ilkelerle ilgili izahlarında üzerinde durduğu diğer bir husus da bunların sınıflandırılmasıdır. Bu bağlamda öncelikle ilkelerin kapsam bakımından, ikinci olarak da açıklık/kesinlik bakımından sınıflandırılması üzerinde duracağız.

2.1. Kapsam Bakımından İlkeler

Aristoteles, ilkeleri kapsamı bakımından özel ve genel olmak üzere temelde ikiye ayırır.³³ Onun bu tasnifini ayrıntılandırarak geliştiren İbn Sina’ya göre

30 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 3, 72b 19-73a 20. Aristoteles’in, kitabının daha ilk cümlesinde her zihinsel eğitim ve öğretimin bir kısım ön-bilgilere dayanması zorunluluğunu ifade etmesi de ilkelerin gerekliliği yönündeki düşüncesinden kaynaklansa gerekir. Bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 1 71a 1-2.

31 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 66-67.

32 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 26, 66.

33 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 10 76a 38-42.

özel ve genel ilkeler ayrımı ve bunların bilimlerdeki kullanımını şöyle açıklanabilir:

1. Özel ilkeler: Bunlar her bir bilimin kendine özgü ilkeleridir. Örneğin, hareketin varlığının kabulü, doğa bilimine ve her niceliğin sonsuza dek bölünebildiği fikri matematiğe özgüdür. Konusu, bilim dalının konusu veya bu konunun türleri, parçaları veya özel arazları olan ilkeler, bu bilime özgü ilkelerdir. İlke, bilim dalının konusunun cinsine özgü olduğunda ise, bilim dalındaki kullanımı onu bu bilime özgü hâle getirir. Örneğin, eşitlik niceliğe özgü olan bir niteliktir ve nicelik geometrinin konusu olan büyüklük ile aritmetiğin konusu olan sayının cinsidir. Dolayısıyla geometride eşitlik büyüklüğün eşitliği iken, aritmetikteki eşitlik sayının eşitliğidir.
2. Genel ilkeler: Bu ilkelerden bazıları mutlak olarak bütün bilimler için geçerli iken, bir kısmı sadece birkaç bilim dalı için geçerlidir. Örneğin, “Her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur.” önermesi, bütün bilimler için geçerli olan ilkelere; “Bir şeye eşit olan şeyler, birbirlerine de eşittirler” önermesi ise sadece birkaç bilim dalında geçerli olan ilkelere örnek verilebilir. Çünkü bu ilke geometri, aritmetik, astronomi, musiki ve başka bilimlerin kabul ettiği bir ilkedir. Genel ilkeler bilimlerde bilkuvve ve bilfiil olmak üzere iki şekilde kullanılır. Bilkuvve kullanıldıklarında bir öncül olarak veya bir kıyasın parçası olarak kullanılmazlar, aksine bunların yalnızca gücü kullanılır. Sözgelimi, “Eğer bu önerme doğru değilse, onun karşısı olan şu önerme doğrudur.” denir, ancak “Çünkü her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur.” denmez. Çünkü bu ilke, her aklın kabul edeceği bir ilkedir ve buna ancak safсата ve inatçılık yapanlar itiraz edebilir. Genel ilkeler bilfiil kullanıldıklarında ise ya hem konu hem de yüklem bakımından ya da sadece konu bakımından özelleştirilir. Bu ilkelerin hem konu hem de yüklem bakımından özelleştirilmesinin örneği, yukarıda zikredilen “Her şey hakkında ya olumlama ya da olumsuzlama doğrudur” ilkesinin geometriye özgü hale getirilerek, “Her büyüklük ya ölçekdeştir ya da ölçekdeş-değildir.”³⁴ şeklinde özelleştirilmesidir. Bu sözle ilkedeki ‘şey’ kavramı ‘büyüklük’ ile, ‘olumlama ya da olumsuzlama’ da ‘ölçekdeş olma ya da olmama’ ile özelleştirilmiştir. Genel ilkelerin bilfiil kullanıldıklarında sadece konu bakımından özelleştirilmesinin örneği ise,

34 Büyüklükler, aynı birimle ölçülebiliyorsa *ölçekdeş (müsârik-commensurable)*, ölçülemiyorsa *ölçekdeş-olmayan (mübâyin-incommensurable)* diye adlandırılır. Ölçekdeş ve ölçekdeş-olmayan büyüklükler meselesi, geometriyi aksiyomatik bir sistem olarak kuran İskenderiyeli matematikçi Öklid (ö. MÖ. 275) tarafından, *Stoikheia (Elemantar)* adlı kitabının onuncu bölümünde ele alınmaktadır. Bkz. Euclid, *The Thirteen Books of Elements III*, (Trans.: Thomas L. Heath), 2nd Ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1908, s. 10.

“Bir şeye eşit olan şeyler, birbirlerine de eşittirler.” ilkesinin, “Bir ölçüye eşit olan ölçüler, birbirlerine de eşittirler.” şeklinde özelleştirilmesidir. Burada genel ilkede konu durumunda olan ‘şey’ kavramı ‘ölçü’ye özgü kılınarak özelleştirilmiş, yüklem ise olduğu gibi bırakılmıştır.³⁵

Esasen özel ve genel ilkelerin başka bir şekilde ve daha farklı bir kriter esas alınarak yapılan bir tasnifi de bunların açıklık/kesinlik bakımından aksiyom ve tez olarak sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırmada tezler de üçe ayrılır: tanım, hipotez ve postulat.

2.2. Açıklık/Kesinlik Bakımından İlkeler

Tümevarıma da belli bir yer vermekle birlikte, Aristoteles’in bilim anlayışı temelde tümdengelimsel ve aksiyomatik bir sistem öngörmektedir. Aksiyomatik sistem, ele aldığı konunun ilksel gerçekleri olarak sunduğu birkaç basit ilke ya da aksiyom seçer ve bu aksiyomlardan, mantık açısından zorunlu bir dizi tümdengelim yaparak, o ilme ilişkin bütün doğruları türetir.³⁶ Herhangi bir alanda böyle bir aksiyomatik sistemin oluşturulabilmesi (aksiyomatikleştirme) için, başlıca iki şartın sağlanması gerekir: (1) O alana özgü tüm terimlerin, birkaç terime dayanılarak tanımlanması, (2) O alana özgü tüm önerme veya önerme kalıplarının, birkaç önermeye dayanılarak ispatlanması. Her iki şartın yerine getirilmesi bakımından en yetkin olanakları, formel bilimler olarak mantık ve matematik sunar. Bir teori veya konunun aksiyomatikleştirilmesinde başta gelen amaç, düşünce ve ifadede ekonomiyi sağlamak ve karışık veya karmaşık görünen bir bilgi alanını az sayıda kavram ve ilkeler çerçevesinde düzenlemektir.³⁷ İşte böyle bir ‘ideal sistem’³⁸ kurmayı amaçladığını düşündüğümüz Aristoteles ve büyük ölçüde onu izleyen İbn Sina, aksiyom ve tezleri, tez içerisinde de tanım, hipotez ve postulatları bilimlerin ilkeleri olarak sunarlar.

35 İbn Sina, *Kitâbu ‘ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 102-104.

36 Bkz. John Corcoran, “Aristotle’s Demonstrative Logic”, *History and Philosophy of Logic*, (30), 2009, s. 1; Jonathan Barnes, *Aristoteles*, (Çev. Bahar Öcal Düzgören), 2. Bs., Altın Kitaplar, İst., 2002, s. 42.

37 Cemal Yıldırım, *Matematiksel Düşünme*, 5. Bs., Remzi Yay., İst., 2008, s. 103-104, 110.

38 Bugüne değin mantık ve matematik alanında kaydedilen gelişmeler tam bir aksiyomatik sistemin, sadece bir *ideal* olduğunu göstermiştir. Nitekim XIX. yüzyıldan itibaren yoğunluk kazanan matematiği tümüyle aksiyomatik ve formel bir sistem olarak kurma çabaları açısından, ‘Gödel Darbesi’ olarak anılan bir gelişme büyük ölçüde cesaret kırıcı olmuştur. Mantıkçı ve matematikçi Kurt Gödel (ö. 1978)’in, 1931’de ispatladığı teoremlerine göre, son derece basit sistemler dışında, hiçbir tutarlı sistemin aynı zamanda tam olmasına, hatta tutarlılığının bile kesin bir şekilde belirlenmesine imkân yoktur. Gödel’in, aksiyomatik yöntemin etkinlik yönünden sınırlı olduğunu kanıtlamakla, aksiyomatikleştirme girişimlerine beklenmedik bir darbe indirdiği söylenebilir. Bkz. Cemal Yıldırım, *Matematiksel Düşünme*, s. 112.

Aristoteles'in *İkinci Çözümlemeler*'de açıklık/kesinlik bakımından ortaya koyduğu ayrıma göre, burhanın ilkelerinden ispatlanamayana ve herhangi bir şeyin öğrenilmesi için zorunlu olmayana *tez*; herhangi bir şeyin öğrenilmesi için zorunlu olana ise *aksiyom* denir. Tezler içerisinde, çelişmenin parçalarından, yani bir şeyin var olmasından veya olmamasından herhangi birini alana *hipotez*, bundan bağımsız olana ise *tanım* adı verilir. Buna göre tanım bir tezdır, ancak hipotez değildir.³⁹ Ayrıca ispatlanabildiği halde ispatlanmaksızın öğretmen tarafından tez olarak konan bir ilke, öğrenci tarafından bir kanı olarak kabul edilirse *hipotez*; öğrenci bu konuda hiçbir kaniya sahip değilse yahut karşıt bir kaniya sahipse *postulat* adını alır.⁴⁰

İbn Sina, Aristoteles'in bu tasnifini olduğu gibi kabul eder ve benzer ifadelerle tekrarlar. Ona göre, bilimlerin ilkeleri, tanımlar ve o bilimin kıyaslarını oluşturan birtakım öncüllerdir. Bu öncüller ise ya kabulü zorunlu olanlar, yani aksiyomlardır ya da öğretmene duyulan güven sebebiyle doğruluğu kabul edilen önermelerdir. Yahut öğrencinin zihninde bir şüphe bulunduğu halde açıklanacağı vakte kadar doğruluğu kabul edilenlerdir. Öğretmene duyulan güven sebebiyle doğru kabul edilenler ile tanımlara '*tez (vaz)*' denir. Fakat doğru kabul edilen ilkelere bir kısmı *hipotez (usûl-ü mevzûa)* ismini alırken, diğer bir kısmı *postulat (musâderât)* olarak kabul edilir.⁴¹

Aristoteles ve İbn Sina'nın ifadelerine baktığımızda, ilkeler içerisinde en çok açık, kesin ve zorunlu olanların aksiyomlar olduğu anlaşılmaktadır. Aristoteles'e göre aksiyom, yukarıda da ifade edildiği üzere, herhangi bir şeyin öğrenilmesi için bilinmesi zorunlu olan ilkelere aittir. Bu demektir ki, aksiyom, her türlü akılyürütmenin gerisinde bir kabul olarak vardır. Sözelimi çelişmezlik ilkesi kabul edilmeksizin herhangi bir akılyürütmenin gerçekleşmesi mümkün değildir. İbn Sina ise aksiyomu, "kabulü zorunlu öncüller" olarak tanımlar ve buna, bütün ilkelerin temelindeki ilk ilke olarak gördüğü "Her şey hakkında ya olumsuzlama ya da olumsuzlama doğrudur." ilkesini örnek verir. Ona göre, hiç kimse böyle bir ilkeye itiraz etmez. İtiraz eden ise ancak safсатаcı ya da inatçı olduğundan

39 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 2, 72a 15-24.

40 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 10, 76b 27-35.

41 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 72. Aksiyom ile hipotez ve postulat arasında ortaya konmaya çalışılan bu ayrımın, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren giderek ortadan kalkmaya ve aksiyomların "doğruluğu apaçık önermeler" olarak değil, hipotez ve postulatlar gibi, sadece "doğru kabul edilen ilkeler" olarak tanımlanmaya başladığı görülmektedir. Bu değişimde "Bütün parçasından büyüktür." gibi, önceleri aksiyom olarak görülen birtakım önermelerin, doğruluğunun tartışmalı hâle gelmiş olmasının büyük payı olsa gerektir. Bkz. Cemal Yıldırım, *Matematiksel Düşünme*, ss. 106-107.

itiraz eder.⁴² Bu derece açık ve kesin olmaları hasebiyle İbn Sina aksiyomların, diğer ilkeler gibi bilimlerin başında zikredilmelerinin gerekli olmadığı görüşündedir.⁴³

Açıklık/kesinlik bakımından ilkelerin ikinci kısmı, tezlerdir. Bunlar içerisinde de tanımın diğerlerine göre bir önceliği vardır, çünkü tanım müfret, diğerleri bileşiktir; tanım tasavvur, diğerleri tasdiktir.⁴⁴ İbn Sina, Aristoteles'in *Topikler ve İkinci Çözümlenmeler*'de⁴⁵ 'tanım' için verdiği betimi olduğu gibi tekrarlar: "Tanım, nesnenin mahiyetine delalet eden sözdür."⁴⁶ Bunun yanında İbn Sina, şeyin varlığı hakkında bir yargı vermeksizin sadece ismin açıklaması olan tanım (adsal tanım) ile şeyin mahiyetini veren tanım (nesnel tanım) arasında ayırım yapar.⁴⁷ Bu iki farklı tanım, ilimlerin başında ilke olarak alınma açısından da farklılıklar gösterir. Şöyle ki, her iki tanım türü de 'nedir?' sorusu ile sorulur, ancak adsal tanımı soran 'nedir?' sorusu, şeyin varlığını soran 'mıdır?' sorusundan önce gelir. Çünkü sözgelimi, 'boşluk' isminin ne anlama geldiği bilinmeden onun var olup olmadığı sorulamaz. Ancak ismin delalet ettiği şey bilindiği halde varlığı bilinmeyebilir. Diğer taraftan şeyin varlığı bilindiğinde nesnel tanımı veren 'nedir?' sorusu sorulabilir, şeyin mahiyeti talep edilebilir. Ayrıca tanım, nesnenin gerçek tanımı olsa bile, işin başında bu sözün isim bakımından mı, yoksa zat bakımından mı olduğu anlaşılabilir. Bu, ancak nesnenin mevcut olduğu bilindikten sonra anlaşılabilir. Bu nedenle matematiksel bilimlerin başında, varlıkları daha sonra kanıtlanan şeylerin tanımları verilir. Nitekim Öklid'in *Elemantar* kitabının başında üçgen, dörtgen ve diğer şekillerin tanımları yapılmıştır⁴⁸ ki, bunlar ismin açıklaması bakımındandır. Sonra bu şekillerin varlıkları ispatlanmış, böylece tanım, yalnızca ismin açıklanması olmaktan çıkarak, zat bakımından tanım, gerçek tanım haline gelmiştir. Adsal bir tanımın, ismin anlamı olarak verdiği genel bilgi ile nesnel tanımın verdiği özsel bilgi arasındaki fark hiç de az değildir. Şöyle ki, bir isim söylendiğinde, dili bilen herkes bir şeyler anlar ve ismin delalet ettiği

42 İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 136.

43 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 72.

44 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu'n-Necât*, s. 108.

45 Aristoteles, *Topikler* I 5, 102 a 1; *İkinci Çözümlenmeler* II 10, 93b 29.

46 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 16.

47 İbn Sina, *Kitâbu'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 226.

48 Bkz. Euclid, *The Thirteen Books of Elements I*, (Trans.: Thomas L. Heath), 2nd Ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1908, ss. 153-154.

şeyi öğrenir. Hâlbuki nesnel tanımı ancak mantık eğitimi almış kimse anlayabilir. Dolayısıyla söz konusu iki şeyden biri marifet iken, diğeri ilimdir.⁴⁹

Tanımlar, bilimlerde herhangi bir kıyasın öncülleri olarak kullanılmaz, sadece bilimlerin başında ilke olarak konur. Bunlar söz konusu bilim dalının konusu, konusunun bölümleri, –varsa– tikelleri ve konunun zâtî arazları için yapılmış tanımlar olabilir.⁵⁰ İlimin konusu ve bu konuya özsel olarak bağlı olan kavramlar daha ilmin başında var ve gerçek olarak kabul edilmeli ve tanımları da nesnel tanımlar olmalıdır. Çünkü varlıkları kabul edilmeden, bunlar için herhangi bir zatî arazın varlığı araştırılamaz. Diğer taraftan mahiyetleri anlaşılmazsa, herhangi bir durum veya arazlarının bilinmesi de mümkün olmaz. Konunun zatî arazlarının tanımını ise, adsal tanım olmak durumundadır, çünkü bunların gerek mutlak anlamda gerekse söz konusu ilmin konusu için varlığı, bu ilmin meselesidir. Dolayısıyla bunların varlığı baştan tanım olarak konamaz, ilim içinde ispatlanmalıdır. Bu tür kavramların sadece adsal tanımları yapılarak ismin ne ifade ettiği açık hale getirilir. Ayrıca zatî arazların tanımında –ileride açıklanacağı üzere– konu veya cinsinin yer alması gerektiğinden, bunların varlığının bilinip konuya aidiyetlerinin bilinmemesi mümkün değildir. Çünkü konu veya konunun cinsi zatî arazların mahiyetinin bir parçasıdır.⁵¹

Tezler içinde tanımın tasavvur olmasından dolayı öncelikli olduğunu ifade etmiştik. Tasdik olmaları hasebiyle tanımdan sonra gelen tezler ise, hipotez ve postulatlardır. İbn Sina'ya göre, herhangi bir bilim dalında öğretmen, öğretimin başında öğrenciyi, diğer bilgileri kendileriyle ispat edeceği birtakım ilkelerin kabulü ile sorumlu tutar. Bu durumda öğrencinin, öğretmene olan güveninden dolayı benimseyip kabul ettiği ilkelere 'hipotez'; herhangi bir kaniya sahip olmadığı veya karşıt bir kaniya sahip olduğu ilkelere ise 'postulat' denir. Hem hipotez hem de postulatlar, kendiliğinden bilinmeyen ve başka bir sanatta açıklanması gereken öncüllerdir. Postulatin hipotezden farkı, bu tür ilkeler hakkında öğrencide, öğretmenin düşüncesine karşıt bir zan bulunmasıdır. İbn Sina'ya göre, en doğrusu, postulatların, öğrenci, öğretmenin kanısına tamamen aykırı bir kaniya sahip olsa bile kabul etmekle yükümlü olduğu ilkeler olarak görülmesidir. Postulat, söz konusu bilim dalının, daha sonra açıklanacak ve bu nedenle başlangıç aş-

49 İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 19. İbn Sina'da 'ilim' ve 'marifet' kavramlarının, zaman zaman biri diğerinin yerine kullanılsa da, farklı anlamlara delalet ettiği görülmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse ilim, rasyonel ve tümel bilgi iken; marifet, duyulardan kaynaklanan tikel bilgidir. Bkz. İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 9, 19, 23.

50 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 72.

51 İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 20.

masında kabulüne müsamaha gösterilen sorunlarından biri de olabilir. Örneğin, Öklid'in *Elemantarlar*'da zikrettiği 'iki çizginin, iki dik açıdan eksik olanın yönünde karşılaşması' ilkesinin⁵² postulat olması daha doğrudur, çünkü oradaki orta terim, geometriden gelmektedir.⁵³ Dolayısıyla diyebiliriz ki, kendiliğinden açık olmayan bir ilke bir öğrenciye nazaran hipotez, başka birine nazaran da postulat olabilmektedir.⁵⁴

İbn Sina'ya göre, hipotez ve postulatların her bilimde kullanılması zorunlu değildir. Nitekim aritmetik gibi bilimlerde yalnızca tanımlar ve aksiyomlar kullanılır. Geometride bunların tamamı kullanılır. Doğa biliminde de bunların tamamı kullanılır, ancak karışık olup ayrıştırılmamıştır.⁵⁵

İbn Sina tezler içerisinde ele alınan tanımın, hipotez ve postulatlardan ayrıldığı hususlara da dikkat çekmektedir. Ona göre, tanımda amaç, tanımlanan üzerine bir yüklem tasdik edilmesi değildir, sadece tanımlananın isminin anlamının ve zatının anlamının tasavvur edilmesidir. Ayrıca tanımın doğru ya da yanlış olması veya üzerinde tartışılması da mümkün değildir, çünkü tanımda belli bir hüküm yoktur. Halbuki hipotez ve postulat gibi öncüller, tasavvurun değil tasdik ifade edilmesi için söylenir; dolayısıyla doğru ya da yanlış olabilir. Yine bu tür öncüllerin belli bir niceliği olmasına, yani tümel ya da tikel olabilmelerine karşın, tanımın niceliği olmaz. Dolayısıyla tanım bir tezdır, ancak hipotez veya postulat değildir.⁵⁶

52 Bu ilke, Öklid'in kitabının birinci bölümünde beşinci postulat olarak geçmektedir. Bkz. Euclid, *The Thirteen Books of Elements I*, s. 202. "Paralel Postulatu" olarak bilinen bu ilke, tarih boyunca önemli çalışma ve tartışmalar konu olmuştur. Hatta denilebilir ki, matematik tarihinde hiçbir önerme, sonuçları bakımından bu postulat kadar etkili olmamıştır. Bu postulat hem içeriği hem de ifade biçimi bakımından daha baştan doyurucu bulunmamış, pek çok kuşku ve tartışmayı beraberinde getirmiştir. Yine bu postulatı yetkinleştirme ya da daha açık ve temel bir eşdeğer önermeyle değiştirme çabaları, bir yandan Öklidyen-olmayan geometrilerin doğmasına, diğer yandan da matematiğin mantıksal temellerinin incelenmesine ve açıklığa kavuşturulma gereği duyulmasına yol açmıştır. Bkz. Cemal Yıldırım, *Matematiksel Düşünme*, s. 34.

53 Bu ifadelerinden, İbn Sina'nın Paralel Postulatu'nı gerçek anlamda bir ilke olmaktan çok, geometrinin sorunlarından biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda bu postulatın, diğer ilkelere çıkarımlanabilmesi gerekir. Öklid'den bu yana pek çok geometrici İbn Sina'ninkine benzer bir düşünceyle bu postulatın diğer ilkelere bağımsız olmadığını, dolayısıyla onlardan çıkarımlanabileceğini ispatlamaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. (Bkz. Marvin J. Greenberg, *Euclidean and Non-Euclidean Geometries Development and History*, 3th Ed., W.H. Freeman and Company, New York, 1993, s. 21.) Demek ki İbn Sina'nın bu yaklaşımının en azından ispatlanamamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

54 İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 60-61.

55 İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 59.

56 İbn Sina, *Kitâbu 'ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 58, 132.

Bilimlerin ilkeleri, kapsam bakımından özel ve genel olarak ayrılırken, aynı ilkeler açıklık/kesinlik bakımından aksiyom ve tez olarak ayrılmaktadır. Kapsam bakımından genel ilkelerin, açıklık/kesinlik bakımından aksiyomlara; özel olanların ise, büyük ölçüde tezlere karşılık geldiği görülmektedir. Ancak şunu belirtmekte yarar var ki, tez olarak görülmelerine karşın tanımların, özel ilkeler içinde değerlendirilmesinin ne derece doğru olacağı tartışılabilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere burhanlar, ilkelerden, konular hakkında ve sorunlar için yapılırlar. Dolayısıyla hem konu hem de ilkelerin varoluş gayesi, sorunları açıklığa kavuşturur.

3. Burhanî Bilimlerde Sorunlar

Burhanî bilimlerin bir esası olarak sorun, yüklemi bilim dalının konusunun, konunun türlerinin veya arazlarının zatî arazları olan bir önermedir. Zatî arazlardan oluşan bu yüklemelerin konularına aidiyeti şüphelidir ve bunun ispatı bu bilim dalı içerisinde yapılırlar ki, sorun kavramı bu aşamada ortaya çıkmaktadır.⁵⁷ Demek ki, öncelikle ‘*zatî araz*’ kavramının açıklığa kavuşturulması yerinde olacaktır.

İlk olarak ‘*zatî*’nin hangi anlamlarda kullanıldığına bakıldığında, Aristoteles’in bu kavramı iki anlamda kullandığı görülür: bulunduğu nesnenin mahiyetinde bulunanlar ve tanımlarında yüklendikleri nesneyi bulunduranlar.⁵⁸ Aynı şekilde İbn Sina’ya göre de kavramın birkaç anlamı varsa da bunlardan ikisi yükleme ve konu yapmaya özgüdür ve burhanda dikkate alınan, bu iki anlamdır. Buna göre, “O nedir?” yoluyla bir şeye yüklenen ve o şeyin tanımına dâhil olan her şeye bir anlamda *zatî* denir. Zatî’nin ikinci ve konuyu asıl ilgilendiren anlamına göre ise, bir araz bir nesneye iliştiğinde;

1. İlişenin tanımında, iliştiği nesne alınabilir. Çiftin tanımında sayının, doğru ve eğrinin tanımında çizginin alınması buna örnek verilebilir.
2. İlişenin tanımında, iliştiği şeyin konusu alınabilir. Buna ‘beyaz’a ilişen, ‘ışığı yansıtma’ arazını örnek verebiliriz. Şöyle ki ‘ışığı yansıtma’nın tanımında cisim alınır ki, cisim, ‘beyaz’ın iliştiği konudur.
3. İlişenin tanımında, ilişilen nesnenin cinsi alınabilir. Sözelimi, sayıya ilişen ‘eşit olma’nın tanımında nicelik alınır ki, nicelik sayının cinsidir.

57 İbn Sina, *Kitâbu ‘ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 102. Bu tanıma bakarak, İbn Sina’nın sorun (*mesele*) kavramını, günümüzde özellikle matematikte kullanılan ‘*teorem*’ kavramı ile karşılamanın mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü teorem, formel bir sistemde, açık olmayıp ispatı gereken ve ancak ispat edildikten sonra doğruluğu kabul edilen önermeler için kullanılmaktadır. Bkz. Kamil İşcan, *Ansiklopedik Matematik Sözlüğü*, İskender Mat., İst., 1967, s. 252.

58 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler* I 4, 73a 35-39.

Bu üç durumda nesneye ilişkin arazlara, ‘zâtî araz’, yani ‘nesnenin kendisi olması ya da özü bakımından arazi’ denir. O halde, konunun tanımında alınmayan ve kendisinin tanımında konunun veya konuyu kâim kılan şeyin alınmadığı yüklem, zâtî değildir. Aksine böylesi yüklem, kaknüs için beyazlık gibi, burhan sanatına dâhil olmayan mutlak anlamda bir arazdır.⁵⁹

İbn Sina’ya göre, bu arazların ‘zâtî arazlar’ adını almasının sebebi, onların nesnenin özüne veya cinsine özgü olmaları ve nesnenin özünün veya cinsinin bunlardan yoksun kalmasının imkânsız olmasıdır. Bu yoksun kalmama mutlak anlamda olabileceği gibi mukabillik anlamında da olabilir. Mukabillik bakımından yoksun kalmama, konunun, zıtlık bakımından veya özellikle o araza mukabil olan yokluk bakımından zâtî arazın mukabilinden yoksun kalmaması demektir. Mesela çizgi, doğruluk ve eğrilikten; sayı, teklik ve çiftlikten ve şey, olumluluk ve olumsuzluktan yoksun kalmaz. Ancak konu bunlardan yoksun kalmadığı halde, bunlar konunun zatından veya cinsinden başka şeylerde de bulunurlarsa, mesela karalığın kargada bulunması gibi, hiçbir şekilde konu için zâtî olmazlar, uzak arazlar olurlar. Uzak arazlar ise, burhanî bilimlerin inceleme alanına girmez.⁶⁰

Zâtî arazları konularına özgü olmaları bakımından da değerlendiren İbn Sina, bu bağlamda üç farklı ihtimal tespit eder:

1. Zâtî araz konusuna özgü olur. Örneğin, iç açılarının iki dik açığa eşit olması, üçgenin zâtî arazıdır ve üçgene özgüdür. Ancak konuya özgü bazı zâtî arazlar, konudan daha dar da olabilir. Örneğin, çift, sayıya özgü bir zâtî arazdır, ancak sayıdan daha dar kapsamlıdır, çünkü sadece bazı sayılara ilişir.
2. Zâtî araz, konusundan daha genel olur. Bunun örneği ise çift’tir. Çünkü çift, tekin çiftle çarpımının zâtî arazıdır, ama ona özgü değildir. Bu arazın zâtî olmasının nedeni ise tek-sayı ve çift-sayı kavramlarının cinsi olan sayı kavramının, çift kavramının iliştiği konu olup aynı zamanda tanımında da alınmasıdır.
3. Zâtî araz bir yönden konuya özgü, bir yönden de daha genel olur. Bunun örneği eşitliktir. Eşitlik sayının zâtî arazlarından, çünkü sayının cinsi olan nicelik, eşitliğin tanımında alınır. Fakat eşitlik, bir yönden sayıdan daha özeldir, çünkü o bazı sayılarda bulunur. Eşitlik bir yönden de sayıdan daha geneldir, çünkü o, ölçüler gibi sayı olmayanlarda da bulunur.⁶¹

59 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 72-74. Ayrıca 2 ve 3’ün örneği için bkz. İbn Sehlân es-Sâvî, *el-Besâiru’n-Nasîriyye fî İlmi’l-Mantık*, (Tah. Refik el-Acem), Daru’l-Fikri’l-Lübnanî, Beyrut, 1993, s. 237.

60 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, ss. 78-79.

61 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 87.

Diğer yandan İbn Sina, bilimlerde sorun ya da meselelerin önermelerden, yüklemli basit veya şartlı bileşik önermelerden oluştuğunu belirtir. Ona göre, bir bilime özgü sorun önermesindeki özne⁶², ya o bilim dalının konusunun bütünlüğüne dâhildir ya da o konunun zatî arazlarından biridir. Konunun bütünlüğüne dâhil olan özne ise, bilimin konusu ya da bu konunun bir türüdür. Konunun özne olmasına, doğa biliminin sorunlarından olan, “Acaba cisim sonsuza dek bölünür mü?” önermesi ve konunun bir türünün özne olmasına ise, “Acaba suda hapsedilmiş hava doğal olarak mı, yoksa bir zorlayıcının zorlaması ile mi yukarı itilmektedir?” önermesi örnek verilebilir. Diğer taraftan sorun önermesinin öznesinin, bilimin konusunun zatî arazlarından olması ile ilgili dört farklı ihtimal vardır:

1. Sorun önermesinin öznesi, bilimin konusunun zatî arazı olabilir; “Acaba şöyle olan hareket böyle olan harekete zıt mıdır?” önermesi gibi.
2. Sorun önermesinin öznesi, bilimin konusunun türlerinin zatî arazı olabilir; “Acaba güneş ışığı ısıtıcı mıdır?” önermesi gibi.
3. Sorun önermesinin öznesi, bilimin konusunun zatî arazının zatî arazı olabilir, “Zaman, sükûndan sonra mıdır?” önermesi gibi, çünkü zaman, cismin zatî arazı olan hareketin zatî arazıdır.
4. Sorun önermesinin öznesi, bilimin konusunun bir arazının zatî arazı olabilir, “Acaba hareketin yavaşlaması sükûnun araya girmesinden mi kaynaklanmaktadır?” önermesi gibi. Çünkü yavaşlık bütün hareketlerin değil, bazı hareketlerin arazlarındanıdır. Zira bazı hareketlerin hızı hep aynıdır, kesinlikle yavaşlamaz.⁶³

İbn Sina, bilimlerin sorunlarını oluşturan önermelerin yüklemine ilişkin farklı ihtimalleri de inceler. Ona göre, sorun önermesinde, şayet yüklemnin nedeni değil de varlığı inceleniyorsa, bu yüklemnin, konunun cinsi, faslı ya da bu ikisinin bileşimi olması mümkün değildir. Çünkü tanımında alınan zatî yüklemelerin, nesne kavrandığında, bu nesne için varlıkları açık olmak zorundadır.⁶⁴ Diğer taraftan sorun önermesinin konusu, bilimin konusundan ise, yüklemli de bu konunun zatî arazlarından, arazlarının cinslerinden, arazlarının fasıllarından ve arazlarının arazlarındanıdır. Sorun önermesinin konusu, bilimin konusunun zatî arazlarından ise, yüklemnin konunun cinsinden, konunun türlerinden, fasıllarından, arazlarından, arazlarının arazlarından, başka arazların cinslerinden ve fasıllarından ve de bunların yerini tutan şeylerden olması mümkündür. Ancak sorun önermesinde

62 Çalışmanın bu bölümünde, bilimin konusu ile karıştırılmaması için, önermenin konusu yerine ‘özne’ kavramı kullanılacaktır.

63 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 105.

64 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 105.

varlık değil, neden talep edildiğinde, bir kurucu unsurun (*mukavvim*) orta terim yapılması ve onunla başka bir kurucunun açıklanması mümkündür. Fakat bu durum, ortaterimin, büyükterimin diğer kurucu için varlığının nedeni olması durumunda mümkündür. Çünkü büyükterim ilk önce orta terime ve onun aracılığıyla küçükterime yüklenir. Sözgelimi, idrak eden niteliği, ilk önce düşünen ve duyumsayan için sonra da insan için geçerlidir.⁶⁵

Bilimlerin ilkelerinin, özellikle de hipotez ve postulatların, o bilimde ispatlanamadığı ve başka bir bilimde ispatlanması gerektiği yukarıda belirtilmişti. İbn Sina tarafından “bilimlerin yardımlaşması” olarak nitelenen bu durum, *İkinci Analitikler*’de şöyle açıklanmaktadır:

1. İki bilim dalının konularının genellik ve özellik bakımından farklı olması durumunda bir önerme, daha yüksek olan bilimde ispatlanır ve daha aşağı olanda ilke olarak alınır. Bu şekilde olan ilkeler, gerçek anlamda ilkedir, çünkü bu durumda üstteki bilim, nedene ilişkin burhanı tamamlayarak, ilke olarak kullanılmak üzere alttaki bilime verir. Bir başka ihtimal de bir önermenin, daha aşağı olan bir bilimde açıklanması ve daha yüce ilmin ilkesi olarak alınmasıdır. Bu tür ilkeler ise, gerçek anlamda değil, ancak bize kıyasla ilkedir.
2. İki bilim dalının genellik ve özellik bakımından farklılaşmaması, aksine aritmetik ve geometri gibi, konu bakımından cinsdeş ve aynı mertebede olması durumunda ise, ikisinden birinin sorunları, diğerinin ilkeleri olur. Bu durum, bilimler arasında konuda veya konunun cinsinde ortaklık bulunmadığında mümkün değildir.⁶⁶ Ayrıca bu iki bilimden, daha basit ve daha az ilkeye dayalı olanın sorunları, daha karmaşık ve fazla ilkeye dayalı olan tarafından ilke olarak kabul edilir.⁶⁷ İbn Sina’nın Necât’ta bu iki alternatifte bir üçüncüsünü daha eklediği görülmektedir. Buna göre,
3. İki bilim dalı arasında konu ortaklığı bulunması durumunda, bunlardan biri konuyu özü, diğeri ise arazları bakımından inceleyecektir. Örneğin, hem doğa bilimi hem de astroloji evrenin maddî varlığını incelerken, doğa bilimi bu konuyu, özü bakımından; astroloji ise arazları bakımından ele alır. Konuyu özü bakımından ele alan bilim, arazları bakımından ele alan bilimin ilkelerini temin eder.⁶⁸ Bu durumda astroloji ilkelerini doğa biliminden alacaktır.

65 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 107.

66 İbn Sina, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, s. 114, 125.

67 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu’n-Necât*, s. 110.

68 Ebu Ali İbn Sina, *Kitabu’n-Necât*, s. 110.

Bu üçlü ilişki ile İbn Sina, konu ve ilke bağlamında bilimler arasında sağladığı irtibatı sorunlar alanında da kurmuş olmaktadır. Böyle bir bilim tasavvuru, bütün ayrışmışlığına ve branşlaşmasına karşın bilimlerin birbirine organik bir bağ ile bağlandığı bütünsel bir bilgi ve bilim anlayışını sergilemektedir.

Sonuç

Bilim felsefesinin önemli bir alanı olan, bilimlerin konu ilke ve sorunları meselesi İbn Sina'nın eserlerinde, özellikle de *İkinci Analitikler*'de oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Büyük ölçüde Aristoteles'in koyduğu temeller üzerine bina etmekle birlikte, İbn Sina'nın meseleyi ondan çok daha ayrıntılı bir tarzda incelediği görülmektedir. Dolayısıyla onun, özellikle konu, ilke ve sorunlar bağlamında bilimler arasındaki ilişkileri gösterme noktasında Aristoteles'ten çok daha gelişmiş bir sistem ortaya koyduğu söylenebilir. Bu sistemde bir yandan bilimlerin birbirinden ayrışması ve branşlaşma denilen olguya imkân sağlanırken, diğer yandan bilimler arasındaki kopma ve aşırı uzaklaşma engellenmiş olur. Bu sistem, günümüzde tamamen ayrı departmanlarda bulunduğu düşünülen musiki ve aritmetik ya da doğa biliminin ne denli organik bağlarla birbirine bağlı olduğunu göstermektedir.

İbn Sina'da bilimlerin karakterini oluşturan temel unsur 'konu'dur ve bilimler konuları ile birbirinden ayrılır: Her bir müstakil konu, kendisini ele alacak müstakil bir bilim gerektirir. Bu şekilde birbirinden ayrılarak müstakil hale gelen bilimler için öncelikle birtakım ilkeler belirlenir ve bilim dallarının sorunlarını teşkil eden bütün diğer önermeler, tümdengelim yoluyla bu ilkelerden çıkarılmıdır. Bu ilkeler, aksiyomlar gibi hiçbir akıl sahibinin itiraz edemeyeceği önermeler olabileceği gibi, bunlar kadar açık olmayan hipotez ve postulatlar da olabilir. Hipotezler ancak başka bilimler tarafından, çoğu zaman da daha genel ve bilimler hiyerarşisinde daha üst mertebelerde bulunan bir bilim tarafından ispatlanır. Böylece bilimler arasında bir irtibat da sağlanmış olur.

Konu hakkındaki değerlendirmelerinde dikkati çeken bir diğer husus da İbn Sina'nın verdiği ilke örneklerinin büyük ölçüde geometriden alınmış olmasıdır. Bu durum, Platon ve Aristoteles gibi Antik Yunan filozoflarında görülen geometri hayranlığının İbn Sina'da da var olduğu izlenimini vermektedir. Zira bu filozoflara göre geometri, aksiyomatik sistem idealinin en yetkin anlamda gerçekleştiği bir bilimdir. Nitekim İbn Sina'nın sıklıkla atıfta bulunduğu Öklid'in *Elemanlar*'ı da böyle bir idealin vücut bulduğu bir eser olarak görülebilir.

İbn Sina mantık ve felsefesi içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve olanca genişlik ve derinliği ile ortaya konan "bilimlerin konu, ilke ve sorunları" meselesinin, İbn Sina sonrası İslam mantıkçıları tarafından büyük oranda ihmal edildiği görülmektedir. Mantığın formel tarafının aşırı önemsenerik in-

formel tarafının iyice geri plana itilmesinden kaynaklanan bu durum, en geniş mantık şerhlerinde bile konuya birkaç paragraflık bir yer ayrılması şeklinde kendini belli etmektedir. Mantığın informel yönünün bu şekilde ihmal edilmesinin, gerek mantık gerekse diğer bilim dalları açısından, beraberinde getirdiği sorunlar ve İslam düşüncesinde yaşanan durgunluk ile olan ilişkisi, bir başka çalışmanın konusu olacak genişliktedir.

Özet

Bu makalede İbn Sina'nın bilim felsefesinin önemli bir alanı olan bilimlerin konu, ilke ve sorunları meselesi ele alınmaktadır. Bu bağlamda konunun bilimler için önemi, konuları bakımından bilimler arasındaki fark ve ilişkiler, bilimlerin ilkeleri olarak aksiyom, tanım, tez, hipotez vb. kavramlar ve bu konulara İbn Sina'nın yaklaşımı, bilimlerin sorunları ve bu açıdan bilimler arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Çalışma boyunca özellikle Aristoteles ile karşılaştırılarak İbn Sina'nın kaynakları tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Sina, Burhan, Bilim Felsefesi, İlke, Konu, Sorun*

Abstract

Subjects, Principles And Problems Of The Demonstrative Sciences In Avicenna's Logic

This article deals with subjects, principles and problems of the sciences, as an important part of Avicenna's philosophy of science. In this context, it elaborates importance of the subject for sciences, differences and relations between sciences in respect to their subjects, axioms, definitions, theses, hypotheses etc. as principles of sciences and Avicenna's approach to these, problems of sciences and the relations between sciences in regards of problems are being studied. Throughout the article, comparing with Aristotle, we tried to show the sources of Avicenna.

Key Words: *Avicenna, Demonstration, The Philosophy of Science, Principle, Subject, Problem.*

Kaynakça

- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, (Çev. Ali Houshiary), Yapı-Kredi Yay., İst., 2005.
- -----, *Topikler*, (Çev. Hamdi Ragıp Atademir), Hamlet Yay., İst., 2000.
- Babür, Saffet, "İkinci Çözümlemeler ya da İlk Bilgi Kuramı Kitabı", *İkinci Çözümlemeler*, Aristoteles, (Çev. Ali Houshiary), Yapı-Kredi Yay., İst., 2005.
- Barnes, Jonathan, *Aristoteles*, (Çev. Bahar Öcal Düzgören), 2. Bs., Altın Kitaplar, İst., 2002.

- Corcoran, John, “Aristotle’s Demonstrative Logic”, *History and Philosophy of Logic*, (30), 2009.
- El-Rouayheb, Khaled, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic 900-1900*, Brill, Leiden & Boston, 2010.
- Euclid, *The Thirteen Books of Elements III*, (Trans.: Thomas L. Heath), 2nd Ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1908.
- Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, (Çev. Ahmet Arslan), Vadi Yay., Ankara, 1999.
- -----, *Kitâbu’l-Burhân*, (Çev. Ömer Türker, Ömer Mahir Alper), Klasik Yay., İst., 2008.
- Fenârî, *İsagoji Şerhi Fenârî*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Mat., Dersaadet, 1322.
- el-Fenârî, Molla Şemseddin b. Muhammed, *Fusûlü’l-Bedâi’ fi Usûlü’ş-Şerâi’*, Şeyh Yahya Efendi Mat., İst., 1289.
- Greenberg, Marvin J., *Euclidean and Non-Euclidean Geometries Development and History*, 3th Ed., W.H. Freeman and Company, New York, 1993.
- İbn Haldun, *Mukaddime II*, (Çev. Zakir Kadirî Ugan), MEB Yay., İst., 1986.
- İbn Sina, Ebu Ali, *Kitabu’n-Necât*, (Tak.: Macid Fahri), Dâru’l-Âfâkî’l-Cedide, Beyrut, 1985.
- -----, Ebu Ali; et-Tûsî, Nasîreddin, *el-İşârât ve’t-Tenbihât mea Şerh-i Nasîreddin et-Tûsî I*, (Tah. Süleyman Dünya), Daru’l-Maarif, Kahire, 1971.
- -----, *İşaretler ve Tembihler*, (Çev. Ali Durusoy vd.), Litera Yay., İst., 2005.
- -----, *Kitâbu’ş-Şifâ İkinci Analitikler*, (Çev. Ömer Türker), Litera Yay., İst., 2006.
- -----, *Uyûnu’l-Hikme*, (Tah. Abdurrahman Bedevi), 2. Bs., Daru’l-Kalem, Beyrut, 1980.
- İsmail Hakkı, *Fenn-i Menâhic*, Hukuk Mat., Dersaadet, 1329.
- İşcan, Kamil, *Ansiklopedik Matematik Sözlüğü*, İskender Mat., İst., 1967.
- el-Konevî, Sadreddin, *Miftâhu Gaybi’l-Cem ve’l-Vücut*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2010.
- Köz, İsmail, “Aristo Mantığında Formalizm Tartışması”, *Felsefe Dünyası*, (34), 2001.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, 9. Bs., İnkılap Yay., İst., 2007.
- Ross, W.D., *Aristotle’s Prior and Posterior Analytics*, Oxford University Press, London, 1957.
- es-Sâvî, İbn Sehlan, *el-Besâiru’n-Nasîriyye fi İlmi’l-Mantık*, (Tah. Refik el-Acem), Daru’l-Fikri’l-Lübnanî, Beyrut, 1993.
- Yaran, Cafer Sadık, *İnformel Mantık*, Rağbet Yay., İst., 2011.
- Yıldırım, Cemal, *Matematiksel Düşünme*, 5. Bs., Remzi Yay., İst., 2008.